

I. Розуміння права власності: сучасні тенденції

DOI: 10.33498/opus-2021-05-013

Інна Спасибо-Фатеева

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри цивільного права № 1
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(Харків, Україна)
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3447-1252>
isfateeva@gmail.com

УДК 347.2/.3

ПОГЛЯДИ НА ПІДСТАВИ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ДОКТРИНИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

АНОТАЦІЯ. Власність є визначальною категорією для економіки, соціальних наук, права. Висловлюється ставлення до неї у філософії, релігії, у площині культури та в інших розрізах. Правове регулювання власності має вагомий значення для кожного індивіда зокрема і суспільства загалом. Наявний зв'язок правового регулювання не лише з економікою певної країни у певний період часу, а й із глобальною економікою та правовими відносинами, що складаються у світовому просторі. Час від часу законодавство потребує реформ, правове регулювання зазнає змін – спочатку на мінірівні через внесення окремих змін до Цивільного кодексу та законів, формування правових позицій Верховного Суду, до оновлення Основного Закону, в якому втілені норми, що регулюють відносини власності – Цивільного кодексу. В основі таких змін має бути ясна і продумана доктрина, без чого неможливе адекватне правове регулювання в оновленому суспільному середовищі. Ця доктрина має відображати істотні зміни, що відбулися у праві власності в останні часи і які стосуються об'єктів права власності, змісту цього права, підсилення ролі державних регуляторів, мотивації особи, яка стає власником певного майна, від чого також залежить чимало змін у правовідносинах цивільного обороту, послуг тощо.

Метою статті є визначення тих змін, які відбулися у суспільних відносинах із приводу власності, та їхній вплив на правове регулювання власності.

Ключові слова: право власності; об'єкти; приватна власність; публічна власність; зміст права власності; доктрина права власності.

Правовий аналіз власності надавали українські дослідники у різних аспектах – як у широкому (Я. Шевченко, О. Дзера, Р. Майданик, Г. Харченко та ін.), так і в окремих її складових, зокрема щодо набуття права власності (І. Спасибо, В. Нагнибіда, О. Розгон, І. Дзера, О. Соловійов та ін.). Натомість у контексті доктринальних змін бачення права влас-

© Інна Спасибо-Фатеева, 2021

ності дослідження майже не здійснювалися. Можна навести лише наукові пошуки автора цієї статті¹.

Метою дослідження є визначення тих змін, які відбулися у суспільних відносинах із приводу власності, та їхній вплив на правове регулювання власності.

Розгляд тієї чи іншої суспільної інституції потребує проникнення в її “генетичний код”, що дасть змогу, спираючись на цю інформацію, простежити парадигму і спрогнозувати її подальше буття. Таким “генетичним кодом” для власності є пов’язаність її економічної та правової складової на взірець ДНК, РНК і білків. Тобто економіка, право і те, що їх скріплює – це зусилля (це може бути наймана праця, підприємницька діяльність).

Слід враховувати цей “генетичний код”, закладений в основу власності, у контексті того чи іншого історичного етапу існування суспільства. У сучасності ж він використовується щодо такого важливого інструменту для поняття власності й обрання його належних регуляторів, як економічний аналіз права. Саме ним генеруються доктрини, які зароджувалися, розвивалися та змінювалися на інші у різних історичних проміжках часу. Це можна коротко продемонструвати на декількох прикладах.

Історичний огляд доктрин права власності

Однією з древніх доктринальних суспільних засад є філософія, закладена в життєвому укладі в Содомі², яка засновувалася на крайньому ступені індивідуалізації, коли ніхто нікому ні в чому не допомагав – як складалося життя кожної людини, так і мало бути. І це не тільки відносилось у ранг повсякденних життєвих правил, а й слугувало підставою для покарання тих, хто їх порушував. Це начебто сприймається як дикість, але на те вона й філософія, щоб свідчити про глибинні пласти світогляду, який тільки й проявляється зовні в економічному укладі та правових нормах. Як не згадати новітню історію бідного китайця, який розбагатів і аби допомогти своїм односельчанам побудував у 2016 р. для них нове оснащене всім

¹ І Спасибо-Фатєєва, ‘Трансформери власності в індивідуально-суспільному аспекті’ (2006) 1 Вісник АПНУ 91–99; І Спасибо-Фатєєва, ‘Реформування відносин власності на сучасному етапі розвитку права України’ в *Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції студентів та аспірантів “Проблемні питання цивільного та господарського права”* (2007) 8–11; І Спасибо-Фатєєва, ‘Деякі спостереження за змінами інституту права власності’ в *Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції “Дванадцять осінніх юридичних читань”*. Частина друга (Хмельницький університет управління та права 2013) 138–40; І Спасибо-Фатєєва, ‘Заметки цивилиста о тенденциях познания права собственности’ (2011) 5 *Право Украины* 29–36 та ін.

² Ми звикли наводити приклади Содому і Гоморри в іншому контексті – розгнужаного блуду та протиприродних сексуальних зв’язків. Тут же йтиметься про зовсім інші аспекти життя у цьому древньому місті, про що зазначається в одному з підходів тлумачення Біблії: ‘Ось у чому був гріх Содому <...>: горді, ситі, задоволені, безтурботні, <...> не допомагали біднякам і вбогим’ (Книга Єзекіля. 16:49).

необхідним житло. Утім, у ньому ніхто не живе, оскільки жителі не можуть домовитися про те, кому дістануться кілька віл, а кому – по одній³.

При зародженні християнства змінилася догма, що демонструють слова Апостола Павла: 'Хто хоче багатіти, впадають у спокуси та в сітку, і в численні нерозумні й шкідливі пожадливі, що занурюють людей в безодню і погибель'⁴.

Натомість у світському житті все було по-іншому. Рабовласницькі держави покликані були охороняти та зміцнювати власність рабовласників, виступаючи знаряддям їх тотального панування над усіма важливими ресурсами тих часів, зокрема й людськими. Аналогічна доктрина покладена була в підґрунтя феодалного укладу, хоча основним ресурсом, який визначав усі інші напрями впливу, була земля.

Зміна парадигми відбулася при переході до принципово нових економічних засад, за яких пріоритет набула капіталістична приватна власність на засоби виробництва, що стала основою для відповідних правових регуляторів, які й дотепер зберігаються переважно в законодавстві європейських країн, США та інших держав так званого цивілізованого світу. Це супроводжується наголосами про рівність усіх громадян перед законом при збереженні їх економічної нерівності.

Отже, у цьому простому висновку закладене протиріччя, яке неминуче надає свої результати у вигляді революцій, переворотів, різних реформ тощо. Одним із них є революції 1917 р., які призвели до принципово нової доктрини – формування соціалістичної власності і права, яке відкидало всі засади приватної власності, зокрема й договірні. Відбулися зміни й у суб'єктному складі власників, правовому режимі їхнього майна. За тотального панування державної власності зникли ринкові механізми цивільного обороту та рівності захисту прав усіх власників. З'явилося багато інших, невідомих у світі правових категорій, покликаних обслуговувати доктрину пріоритетного становища державної власності – такого ерзацу власності, як оперативне управління.

З перебудовою та розпадом Радянського Союзу на теренах України відновлюється попередня доктрина, визначальною для якої є піднесення "на п'єдестал" права приватної власності. Для цього реформується законодавство. Вдруге в історії було зроблено повернення економіки та права на 180°. Стрімкі процеси роздержавлення, приватизації, первісного накопичення капіталу при слабкій законодавчій базі і неопрацьованій доктрині призвели до всім відомих результатів. Іншого й не могло бути, оскільки це було наслідком пришвидшення формування приватної власності, яке в інших державах відбувалося століттями.

³ 'Китайский миллиардер построил в подарок односельчанам 258 роскошных vill, но из-за жадности там никто не живет' (*Новости в фотографиях*) <<https://bigpicture.ru/milliarder-postroil-v-podarok-odnoselchanam-258-roskoshnyh-vill-no-iz-za-zhadnosti-tam-nikto-ne-zhivet>> (дата звернення: 31.05.2021).

⁴ Ап. Павло. 1 послання Тимофію Гл. 6:9. На розвиток Євангеліїв від Марка 4:19, Луки 12:15.

Протягом тридцяти років українське законодавство поспішало за економічними процесами, що свідчить про відсутність у його підґрунті доктрини, якої варто було б дотримуватися. Спостерігається не тільки броунівський рух у правотворчості, а й явні прорахунки, одним із прикладів яких було ухвалення Господарського кодексу України (далі – ГК України)⁵, який не лише продемонстрував суцільно помилкову доктрину, а й увів ще одне ерзац-право – господарського відання. Тож за іронією долі доктрина радянського права власності не тільки не була знищена, а й набула розвитку.

Новітнє законодавство України – ухвалення змін до Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)⁶, законів про різні юридичні особи з непродуманим правовим режимом їх майна – свідчить про те, що броунівський рух зберігається. Виваженої ж доктрини права власності запропоновано так і не було.

Зараз все більше відчувається необхідність у глибокому осмисленні власності, її функції в сучасному суспільстві з урахуванням тих істотних змін, що відбулися з часів римського права, яке не втратило своєї значущості й у сучасному правовому середовищі. І якщо українське право не зазнало змін у період так званого постмодерну, оскільки наше законодавство більшою мірою відповідає епосі індустріального суспільства, то неможливо продовжувати перебувати в цьому стані, коли цивілізовані країни вже увійшли до епохи корпоратократії⁷ з відповідною переорієнтацією права. Україна не може залишатися осторонь цих процесів, оскільки технократичне суспільство, до якого ми так чи інакше причетні, накладає свій відбиток на право.

Тож ці суспільні зміни очевидні і ними не можна нехтувати, якщо зберігати вектор на європейський вимір. Особливого значення це набуває зараз, у період оновлення цивільного законодавства, коли бажано було б врахувати зазначені тенденції, запропонувавши відповідну модель правового регулювання відносин власності, засновану на сучасній доктрині. До цього вимушують зміни, що відбулися в об'єктах права власності, моделі економічних зв'язків між власниками, суспільних засадах діяльності власників тощо.

Причини перегляду доктрини права власності

Першою й очевидною причиною перегляду доктрини права власності є те, що в його підґрунті лежить римське право, яке оперувало зовсім

⁵ Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>> (дата звернення: 13.05.2021).

⁶ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>> (дата звернення: 13.05.2021).

⁷ І Спасибо-Фатєєва, 'Право на вільне висловлення поглядів в корпоратократичному суспільстві' в *Дев'яти юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (Канзафарова І ред, Астропринт 2019) 60–5.

іншими об'єктами. Речове право, розуміння якого надане давніми римлянами, пов'язане з річчю як певною матеріальною субстанцією; так звані нетілесні речі були винятком. На це були налаштовані і норми права. Зокрема, тільки таку річ можна витребувати. Утім, право власності розглядалось і як особисте право, чим підкреслювалася його пов'язаність з особою як носієм цього права. Адже для нього встановлюються можливості, пріоритети, захист.

Цими двома тунелями можна було дійти до розуміння права власності як абсолютного права на майно.

Однак із часом змінилися об'єкти права власності – все більшого значення набувають майнові права, цінні папери, безготівкові й електронні гроші.

Аналіз національного законодавства та доктрини дає підстави відзначити термінологічну проблему понять “майно”, “власність”, “майнові права”, “право власності” у тлумаченнях практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо застосування відповідних положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція)⁸. Зокрема, назва ст. 1 Першого протоколу до Конвенції вказує на її спрямованість виключно на захист права власності, натомість ЄСПЛ поширює її дію й на інші практичні ситуації. Зокрема, власністю може вважатися і “судовий позов”, й інші явища, такі як правомірні очікування⁹. Істотні відмінності проступають і в баченні цих понять у різних правових системах: якщо у вітчизняному праві зберігається класичне римсько-правове розуміння права власності, то доктрина сучасних зарубіжних держав тлумачить це поняття значно ширше.

На мікрорівні таке зміщення акцентів малопомітне, але на макрорівні стають очевидними процеси, що кардинально змінюють суспільство. Враховуючи обсяг статті, зазначимо лише про три напрями, які надають можливість це відчутти:

– замість речей все вагомішими стають послуги (наприклад, 3D-принтер здатний надрукувати продукти харчування, ліки, житло і навіть органи людини, а ці принтери треба експлуатувати та обслуговувати);

– все більше активності демонструють ІТ-компанії зі своїми валютами, що призводить до витіснення такого об'єкта, як гроші у поки що звичайному для нас розумінні, а тим самим – до зламу банківської системи. З поступовим зниженням ставок банківських послуг (не тільки на кредитні ресурси, а й на депозити, ставки на які вже бувають і мінусовими) відкривається шлях до їх банкрутства, або злиття з ІТ-компаніями, або перехо-

⁸ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1948 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text> (дата звернення: 13.05.2021).

⁹ І Спасибо-Фатєєва, “Загальний огляд розуміння поняття права очікування та його значення для захисту майнових прав осіб” в *Правомірні очікування: збірник статей* (Спасибо-Фатєєва І ред, ЕКУС 2020) 137–46.

ду до надання послуг, аналогічних тим, що надають ІТ-компанії, про що зазначають аналітики і міжнародні консалтингові компанії *McKinsey*¹⁰;

– загострюються проблеми з ресурсами – їхнім розподілом, значенням для економіки. І це не лише енергоресурси, хоча й вони є доволі своєрідним об'єктом права власності, який ніхто не привласнює у розумінні речей, ніхто ними не володіє і не користується, а їх розподіляють і використовують.

Зміни об'єктів права власності

Вагомість врахування зазначеного вище можна продемонструвати на кредитних правовідносинах, в яких традиційно гроші виступають об'єктом. Останнім часом поширюється бачення, що з юридичної точки зору надання кредиту є не переданням банком грошей позичальнику, а купівля боргового зобов'язання клієнта. Банк, не маючи грошових коштів як таких, зобов'язується провести відповідні розрахунки за позичальника¹¹. Враховуючи, що переважна більшість трансакцій відбувається “з рахунку на рахунок”, а не “з рук у руки”, має місце маніпулювання цифрами, записаними в пам'яті комп'ютерів. Тож гроші створюються як чийсь борги. Поки немає запиту на створення боргу – немає грошей. Тобто гроші – це більшою мірою пасиви більшості осіб, а не їх активи¹². Ситуація може породжувати чимало проблем при переході у площину криптовалюти¹³.

Щодо ресурсів, то правове регулювання постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу як різновиду договору купівлі-продажу міститься у § 5 глави 54 ЦК України. Утім, сутність купівлі-продажу полягає в набутті права власності на предмет договору. І з цього приводу варто поміркувати, чи прийнятна система речових прав при розподілі ресурсів, чи варто спиратися на те, що право приватної власності на електромагнітні хвилі надто складно визначити і захистити при невидимості ресурсу й слабкому розумінні обставин, при яких один вид радіомовної діяльності буде вступати в конфлікт з іншим¹⁴. Мала місце й пропозиція, щоб “привласнення” цього ресурсу відбувалося не через визначення прав на частку “ефіру” або на окремі частоти, а через виділення певних прав користування на радіомовне обладнання¹⁵. Причому за

¹⁰ ‘Как инновации изменят банковскую отрасль России’ (РБК. Тренды) <<https://trends.rbc.ru/trends/innovation/5d63fd8f9a7947e067dae90>> (дата звернення: 31.05.2021).

¹¹ Ірвінг Фішер. (Цит. за Grignon, ‘Money as Debt’ <https://www.socioeco.org/bdf_fiche-video-4_en.html> (accessed: 31.05.2021)).

¹² Паата Леиашвили, *Правда и ложь о банках, деньгах и кредитах* (СИАХЛЕ 2017) 24, 47 та ін.

¹³ ‘Большая игра на понижение крипто. Механизм финансовой катастрофы’ <<https://habr.com/ru/post/538198>> (дата звернення: 31.05.2021).

¹⁴ Th W Hazlett, ‘The Rationality of U.S. Regulation of the Broadcast Spectrum’ (1990) 33 *The Journal of Law and Economics* 133, 135.

¹⁵ R H Coase, *The Federal Communications Commission* 33. Наводиться за статтею: Т У Мэррил, Д Э Смит, ‘Что случилось с правом собственности в рамках экономического анализа права?’ (2016) 1 *Вестник гражданского права* 264.

Р. Коузом це дасть змогу уникнути конфлікту з приводу доступу до таких ресурсів, адже запровадження витоків приватної власності, завдяки якій можливо вільно продавати й купувати всі ресурси, зробить розподіл ефірних частот ефективнішим за діяльність комісій, які здійснюють цей розподіл зовсім на інших засадах.

Дивно, що цю пропозицію, висловлену ще на початку ХХ ст., і дотепер не сприйняли навіть у країнах, про які кажуть “демократичні”. А вже через 100 років від такого розподілу повною мірою залежать особисті немайнові права членів суспільства – і набуття ними інформації через ті джерела, які вони обирають самі, і дозвіл вільного висловлювання своєї думки з того чи іншого приводу. І можна багато чого писати про права людини – ця тематика зараз затребувана, але у відсутність вільного доступу до інформресурсу, що можливе лише на засадах, аналогічних власницьким, всі ці розмови стали нагадувати повітряні кульки.

На цих прикладах стає доволі зрозуміло, що засади приватної власності виходять далеко за межі речового розуміння цього права.

Щодо більш-менш традиційних для цивілістики об'єктів, зокрема *нерухомості*, то останнім часом вони також зазнали видозмін, але не так у своїй економічній або природній сутності (адже земельні ділянки та зведені на ній будівлі залишилися тими самими), як у правовій. Так, для нас вже стало звичайним “інвестування коштів” у будівництво багатоквартирного будинку, внаслідок чого особа отримує право власності на квартиру.

З економічної точки зору це зрозуміло, оскільки надає можливості людям, які не мають коштів на придбання житла, зробити це впродовж певного часу за кошти з різних джерел походження. З точки ж зору права спостерігаються істотні зміни в сутності правовідносин із придбання житла і в самих об'єктах цих правовідносин. Так, якщо раніше можна було стверджувати, що традиційно придбання житла відбувалося за договором купівлі-продажу або через його побудову особою для себе¹⁶, то в наші часи все більше ваги набирає саме інвестування в будівництво. Натомість аналіз цих відносин доводить, що йдеться про один і той самий договір купівлі-продажу. Різниця полягає лише в тому, що предмета договору на момент його укладення не існує – квартири, яку покупець має намір придбати у власність, ще немає, оскільки будівництво тільки розпочинається. Утім, закон не містить заборони на укладення договору купівлі-продажу майна, у його відсутність у продавця. Тож не може бути й перешкод для укладення саме договору купівлі-продажу квартири. Тому ті схеми правовідносин, які стали регулювати прості за змістом відноси-

¹⁶ Тут, звичайно, наводяться спрощені схеми задля демонстрації змін по суті. Тобто ми абстрагуємось як від інших підстав набуття права власності за договорами та у порядку спадкування, так і від того, що ще 30 років тому вільного ринку нерухомості в Україні взагалі не було.

ни придбання квартир цим шляхом (а саме – договори дольової участі у будівництві, договір управління майном) з’явилися зовсім не тому, що це не можливо було зробити за допомогою купівлі-продажу. Тому варто шукати інші причини для цього. Напевно, це необхідність поширення, пришвидшення й укріплення обороту нерухомості, що пов’язане із зацікавленістю в генеруванні постійної потреби ринків у грошових ресурсах і поживленні банківських послуг.

Аналогічні причини й появи такого “вимушеного” або “ситуативного” об’єкта, як *незавершене будівництво* – при тому, коли будівництво триває, будівля або будинок зводяться, такого об’єкта не виникає, оскільки немає потреби в ньому. Коли ж будівництво зупиняється і є сенс відчужити те, що не було збудовано, виникає й новий об’єкт права – не будинок/будівля, не будівельні матеріали, а “об’єкт незавершеного будівництва” (ч. 3 ст. 331 ЦК України). Отже, в обох цих випадках об’єкт права власності затребуваний цивільним оборотом.

Прикладом появи об’єкта, значущого для цивільного обороту, є й *майнові права*. Ще декілька десятиріч тому не було і згадки про майнові права як оборотоздатний об’єкт на взірець із речами. Майнові права не продавалися, а відступалися. Однак поступово змінювалася парадигма і, врешті-решт, майнові права стали визнаватися речами (ч. 2 ст. 190 ЦК України) і як такі зараз вони продаються та успадковуються.

Одним із майнових прав є *частка в статутному капіталі господарського товариства*. Вона не лише ситуативно оборотоздатна (тобто існуючи як об’єкт за іншим призначенням – слугувати покажчиком корпоративних прав, у разі необхідності може й відчужуватись як річ), а й для обороту часток навіть пропонується вести реєстри, які аналогічні реєстрам акцій¹⁷.

Специфіка частки в статутному капіталі господарського товариства полягає ще й у тому, що вона безпосередньо пов’язана не так зі статутним капіталом, як із майном цього товариства. Наявна доволі суперечлива конструкція: у дихотомії “частка і ціле” (частка у статутному капіталі і статутний капітал) перша є об’єктом права, а другий – ні, адже статутний капітал є бухгалтерською одиницею. Перша може відчужуватись, а другий – ні. Градус парадоксу підвищується у разі, коли частка у статутному капіталі становить 100 %, і з позицій формальної логіки слід поставити знак рівності між часткою і статутним капіталом. Однак із правової позиції це зробити неможливо. І навпаки – правовий зв’язок частки в статутному капіталі та майна господарського товариства начебто відсутній, адже частка – об’єкт права учасника товариства, а майно – об’єкт

¹⁷ Це пропонується у проєкті закону про акціонерні товариства (у новій редакції). Див.: Проєкт Закону про акціонерні товариства від 25 листопада 2019 р. № 2493 <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67468> (дата звернення: 31.05.2021).

права самого товариства¹⁸. Натомість ці об'єкти взаємообумовлені: від вартості майна товариства залежить вартість частки його учасника. Це мало місце як за старою моделлю, передбаченою у ст. 147 ЦК України¹⁹ (учасник товариства міг вимагати виплати вартості майна товариства, пропорційно його частці у статутному капіталі), так і за новою моделлю, що втілена у частинах 6–8 ст. 24 Закону України “Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю”²⁰ (учаснику, який вийшов із товариства, сплачується *вартість його частки*, яка визначається з огляду на ринкову вартість сукупності всіх часток учасників товариства пропорційно до розміру частки такого учасника).

Не можна не торкнутися і *права очікування*, яке розглядається по-різному²¹, але достатньо часто – як майнове право на майбутній об'єкт²². І в цьому разі постає питання не лише про те, чи буде воно входити до складу майна, а чи стане воно оборотоздатним.

Зміна моделі економічних зв'язків, обсягу правових можливостей власника та його мотивації

Наведене вище про об'єкти доводить поступову зміну моделі економічних зв'язків, зокрема про перехід від приватної власності в класичному її розумінні до корпоративної власності²³. Спостерігаються монополістичні тенденції в акумулюванні зазначених об'єктів та з метою впливу на корпоративне управління. Як наслідок, посилюється державне регулювання таких відносин власності, яке демонструє ще один парадокс: те, що склалося за радянських часів і критикувалось як негатив, на цьому витку історії економіки та права наголошується як єдино можливе.

Зазначене не може не відбитися на зміні обсягу правових можливостей власника – з'являється все більше обмежень та зобов'язань, зокрема й у суспільних інтересах; все значніше та жорсткіше законодавча регламентація, що допускає куди меншу автономію волі, ніж право зобов'язальне. Напевно, це викликане й моделлю речового права, за якою власник, перебуваючи в епіцентрі правовідносин, не узгоджує свої дії з іншими особами, а тому норми, що регулюють його право, є передусім

¹⁸ І Спасибо-Фатєєва, ‘Поняття майна, майнових та корпоративних прав як об'єктів права власності’ (2004) 5 Вісник комерційного права 9–18.

¹⁹ Втратила чинність у 2018 р. на підставі Закону від 6 лютого 2018 р. № 2275-VIII. Див.: Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 6 лютого 2018 р. № 2275-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text>> (дата звернення: 31.05.2021).

²⁰ Там само.

²¹ Спасибо-Фатєєва (н 7) 137–46.

²² Р. Сабодаш, ‘Право очікування на нерухоме майно: до питання про момент та правомірність виникнення’ в *Правомірні очікування: збірник статей* (Спасибо-Фатєєва І ред, ЕКУС 2020) 106–12; С. Сліпченко, ‘Щодо розуміння законних очікувань як майна’ в *Правомірні очікування: збірник статей* (Спасибо-Фатєєва І ред, ЕКУС 2020) 113–28.

²³ І Спасибо-Фатєєва, ‘Корпоративна власність’ в *Сучасні проблеми приватного права: збірник наукових праць присвячених 80-й річниці з Дня народження Ярослави Михайлівни Шевченко* (Кузнецова Н, Стефанчук Р ред, Асоціація цивілістів України 2012) 291–315.

імперативними. І це принципово відрізняє право власності як речове право від зобов'язального права з його свободою договору та диспозитивністю норм.

Аналіз змін у відносинах власності взагалі та в об'єктах права власності зокрема був би не повним, якщо не торкнутися причини об'єктивізації відсторонення особи від свого майна, більшої його оборотоздатності як такого, що не зв'язане з облаштуванням життя людини, не є її продовженням як природної та суспільної істоти.

Останнім часом змінюється *модель мотивації набуття права власності*. Уявлення про цінності облаштування “родового гнізда”, прагнення до осілості, досягнення кращих умов побуту, що вимагало дій із придбання й утримування одних об'єктів, поступилося дещо іншим цінностям “покоління споживання”, а згодом й іншим – мобільності у роботі, навчанні, що ще раз принципово змінило об'єкти, на які спрямовані права осіб. Проходить етап підштовхування операторами ринків до придбання споживачами різноманітних, а часто й зайвих для них товарів. На зміну цьому формується принципово інша модель, що працює в найближчому майбутньому – задоволення потреб повсякденного споживання за допомогою сучасних технологій, завдяки чому не має значення місце перебування особи та умови її праці. Товари заміняться на послуги, які надаватимуться особі для користування технологіями; проглядається тенденція до відсутності необхідності піклуватися про житло та забезпечення його функціонування – всі ці функції перейдуть до держави або певних суспільних утворень, а тому право власності на житло не буде актуальним тощо. Про все це відкрито заявляють на різноманітних авторитетних майданчиках – від Всесвітнього економічного форуму до доповідей на Римському клубі.

Все це об'єктивно зумовлено зміною формату суспільного життя, який піддається економічному аналізу, що, зі свого боку, доводить нерозумність несення зайвих витрат на придбання, підтримку у належному стані, витрат та охорону тих чи інших об'єктів права власності, особливо затратних. І це стосується не лише нерухомості, а й обладнання, техніки і навіть авто.

Таким чином, принципово змінилося та продовжує змінюватися уявлення про право власності як таке, про його значення для особи, про його обсяг та унормування. І якщо певні зміни перебувають на різних стадіях залежно від рівня розвитку тієї чи іншої країни, що заважає їхньому сприйняттю повною мірою, то деякі з них очевидні для сучасного стану українського суспільства. Достатньо наглядно це демонструє рух благ, що є визначальним для ринкових відносин, і саме він свідчить про коло проблем, не менше тих, які виникають щодо уявлення про статичне право власності. Серед цих проблем: момент набуття права власності

і проблематика державної реєстрації права на нерухомість; розуміння тріади: “передати – отримати – прийняти” (про що взагалі в класичній теорії права власності ми майже не розмірковуємо); витрати при трансакціях.

Так, власник нерухомості або авто витрачає чимало коштів на охорону (засоби безпеки для запобігання угону, на страхування, паркінг, ремонт, формування спільних фондів співвласників тощо). До цього слід додати податки, які сплачують власники. Значно підвищують вартість житла включення до нього витрат, спрямованих на належне виконання своїх обов’язків учасниками правовідносин із будівництва.

Право (принаймні цивільне) ці аспекти обходить, а дарма, оскільки всі вони впливають не тільки на цінність самого об’єкта права власності, а й на рух цих об’єктів. І як наслідок – на саме їх розуміння. Для наочності пропонуємо поглянути на це з позицій структури статті Р. Коуза²⁴, яка умовно поділяється на дві частини. Перша – включає аналіз соціальних витрат, тобто побічних або зовнішніх ефектів економічної діяльності в гіпотетичному світі нульових операційних витрат. Друга – звертається до проблеми реального світу з позитивними операційними витратами.

У першій частині, де ключову роль відіграють договори про передання майна, речові права виступають точкою відліку для договірного процесу користування благами. Витрати в цьому випадку близькі до нуля, – тобто вони зводяться до витрат на оформлення переходу права власності на майно.

У другій частині, де договірний обмін непридатний, речові права, за Р. Коузом, виступають авторитетним розподілом прав на майно, який в ідеалі має дублювати той розподіл цих прав на майно, які б виникли, якби його цивільний оборот був можливий²⁵. Для українських реалій недопустимість обміну слід розглядати у контексті закріплення майна за суб’єктами на певному праві користування – квазіречових правах радянського походження (господарського відання та оперативного управління). У цьому разі витрати, пов’язані з цим майном, істотні і далеко не завжди економічно виправдані.

В обох випадках значущість речових прав демонструється крізь право користування майном або його використання. Навіть якщо оперувати ситуативними прикладами з повсякденного життя, то зважаючи на наведене про витрати на утримання майна, слід враховувати ті, що призначені для його капітального або поточного ремонту, сплати комунальних послуг та ін. Наприклад, особа має на праві власності квартиру на околиці міста, а це збільшує її витрати на приїзд на роботу. Оптимізація цих витрат стала поштовхом для передання нею своєї квартири в оренду з

²⁴ Мэрилл, Смит (н 15).

²⁵ Там само.

тим, щоб самій орендувати іншу квартиру ближче до роботи. Подібна практика передачі свого житла в оренду доволі поширена в європейських мегаполісах, коли власники виїжджають за межі західноєвропейських країн і живуть на кошти від орендної плати в інших країнах, зокрема Південно-Східної Азії.

Впродовж тематики витрат на майно важливо торкнутися й того майна, яке власник не використовує, наприклад: при незавершеному та/або законсервованому будівництві, руйнації будинку тощо. Так, припинення будівництва метрополітену призведе до того, що вартість підтримки його в належному стані перевищить вартість витрат на продовження будівництва. Проте в другому випадку очевидний результат, а в першому – марна трата коштів. При руйнації будинку, коли власник не здійснює дій ані з його ремонту, ані з відновлення, витрати будуть покладені на інших осіб, які вимушені будуть видаляти зруйновані сегменти. Стає ясным, що в цих випадках вартість майна ще зменшується, оскільки воно не лише не існує в належному стані, а й його слід остаточно знищити, що вимагає додаткових витрат. Коли ж це незавершене будівництво, яке тривалий час не добудовувалося, то на певному етапі немає сенсу в його завершенні або це технічно стає неможливим.

До цього слід додати проблематику тих випадків, які потребують витрат на утримання, що стосується об'єктів культурного надбання, для чого у держави не вистачає коштів, але знищити їх не можна.

У всіх зазначених випадках слід враховувати ті соціальні витрати, які пов'язані з майном, і те, на кого вони лягають. Поміж іншим, важливою є й проблема припинення прав на таке майно. Відповідно до ст. 135 ЦК УРСР 1963 р. власника майна, яке безгосподарньо утримується, можна було позбавити права. З 1993 р. це стало неможливим. Однак наскільки цей підхід є соціально виваженим?²⁶ Так, власник зобов'язаний піклуватися про своє майно (“власність зобов'язує”). Якщо ж він цього не робить, то ніхто не може позбавити його права, за винятком, якщо це майно становить культурні цінності (ст. 352 ЦК України). У результаті можна спостерігати будівлі та будинки, які не просто не ремонтуються, а становлять загрозу для інших осіб (зокрема внаслідок небезпеки руху по тротуару біля цих будівель, використання цих будинків асоціальними особами, що створює й небезпечну санітарно-епідеміологічну ситуацію).

Висновки. Таким чином, все більше очевидними стають зміни об'єктів права власності, його змісту, що полягає у стисненні можливостей власника; необмеженість тріадою правомочностей. Як наслідок, все більше розуміння, що приватна власність у тому її сприйнятті, як це склалося у XVIII–XX ст., вже не існує. Натомість для української держави значення

²⁶ Це стосується не того, що майно за ст. 135 ЦК УРСР безоплатно вилучалося за рішенням органу місцевого самоврядування, а взагалі підстави припинення права власності.

приватної власності стрімко піднялося догори лише в 1991 р. як реакція на початок нового періоду суспільних відносин, принципово відмінних від тих, що склалися за радянських часів, що стало точкою відліку для реформування законодавства про власність. Утім, із часом підсилюється значення і публічної, суспільної, корпоративної власності. Все більше набуває значення державне регулювання власності (реєстрації прав на нерухоме майно, утримання майна, реалізації продукції, зберігання активів тощо).

Все наведене вище має розумітися під кутом зору сталості й динамічності системи, про що в українській правничій науці взагалі не йдеться. Проте це є вельми значущою проблемою. Достатньо на неї поглянути хоча б через введення до цивільного права України довірчої власності, яка, безсумнівно, розхитує сталість системи права власності і тому важливо було б поміркувати над тим, наскільки це небезпечно для неї.

Отже, завдяки істотним змінам у світогляді, економіці і парадигмі, їх сприйняттю, власність істотним чином змінюється. Якщо раніше власність була правом, невіддільним від речей (Гірке), чим й обумовлювалися формальності, пов'язані з переходом цього права, то вже в ХХ ст. воно стає безречовим і безособистим (Я. Канторович²⁷). Це обумовлює необхідність пошуку того ядра цього права, яке буде сполучним або правотворюючим для його розуміння. Свого часу науковці шукали в ньому певний “згусток” (як колись прагнули знайти еліксир молодості, філософський камінь). Подібні пошуки не втрачають актуальності і в наші часи, але вони майже не відсутні. Це стає достатньо очевидним, якщо поставити три запитання: *як реагує на зміни власності право, наука, судова практика?*

Цивільне право – майже ніяк, крім внесення змін до ЦК України щодо довірчої власності, але це було викликане не так необхідністю врегулювання відносин власності, як потребами забезпечення виконання кредитних зобов'язань. Це зробило сприйняття довірчої власності в національній доктрині ще більше проблемним. У відсутність доктринального осмислення довірчої власності в контексті цивільного права України розширення його меж бачиться легковажним руйнуванням сталої системи.

Публічна власність окремо в українському праві не регулюється. Лише деякі її аспекти регулюються в Законі України “Про управління об'єктами державної власності”²⁸.

На відміну від цивільного права, податкове право оперує поняттями “бенефіціарний власник”, “структура власності”, пропонує похідні способи виявлення активів для оподаткування.

²⁷ Я Канторович, *Основные идеи гражданского права* (Харків-друк 1927) 19.

²⁸ Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21 вересня 2006 р. № 185-V <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text>> (дата звернення: 31.05.2021).

Узгодження норм цивільного та інших галузей законодавства не спостерігається. Є необхідність виведення цього узгодження на конституційний рівень, але серед правників-конституціоналістів немає тих, хто опікувався б цією проблематикою.

Судова практика відшукує шляхи вирішення спорів у такому доволі проблемному правовому полі, спираючись на доктрини (наприклад, заборони суперечливої поведінки), принцип добросовісності. Проте цей процес хоча і бачиться прогресивним, але застосування доктрин замало. Доктрина проникнення за корпоративну вуаль українськими судами не застосовується, як і інші відомі у судовій практиці європейських країн доктрини.

Все це свідчить про необхідність переосмислення права власності та його реформування, що потребує *на доктринальному рівні*: визначитися із сутністю права власності; принципово інакше поставитися до тріади правомочностей власника, щоб вони не звужували ані зміст права власності, ані порядок його здійснення, ані способи захисту; виходити з виваженої позиції щодо пріоритетів при застосуванні тих чи інших правових механізмів, їх запозичення, ув'язування зі всіма правовими інститутами українського права; засновувати законодавчі та доктринальні підходи на економічному аналізі права. *На рівні законодавчої техніки*: врегулювати окремо право на нерухоме і рухоме майно; поєднати регулювання майна й об'єктів права власності; визначитися зі значенням державної реєстрації та наслідками помилок у реєстрах.

Тож для нас постає необхідність не просто опрацювання доктрини у цих відносинах, бо вже законодавство певною мірою застаріло, а потребує визначення того, чи рухатимемося ми далі разом із тенденцією, що проголошена в Європейському Союзі, чи усвідомлюючи, що для нас це поки що або взагалі неприйнятно, будемо долати тільки нагальні труднощі.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Kantorovich Ja, *Osnovnye idei grazhdanskogo prava* (Harkiv-druk 1927) (in Russian).
2. Leishvili P, *Pravda i lozh' o bankah, den'gah i kredite* (SIAHLE 2017) (in Russian).

Journal articles

3. Hazlett Th W, 'The Rationality of U.S. Regulation of the Broadcast Spectrum' (1990) 33 *The Journal of Law and Economics* 133 (in English).
4. Mjerill T U, Smit D Je, 'Chto sluchilos' s pravom sobstvennosti v ramkah jekonomiceskogo analiza prava?' (2016) 1 *Vestnik grazhdanskogo prava* 264 (in Russian).

5. Sabodash R, 'Pravo ochikuvannia na nerukhome maino: do pytannia pro moment ta pravomirnist vynyknennia' v *Pravomirni ochikuvannia: zbirnyk statei* (I Spasybo-Fatyeyeva red, EKUS 2020) 106–12 (in Ukrainian).
6. Slipchenko S, 'Shchodo rozuminnia zakonnykh ochikuvan yak maina' v *Pravomirni ochikuvannia: zbirnyk statei* (I Spasybo-Fatyeyeva red, EKUS 2020) 113–28 (in Ukrainian).
7. Spasybo-Fatyeyeva I, 'Zametki civilista o tendencijah poznaniia prava sobstvennosti' (2011) 5 *Pravo Ukrainy* 29–36 (in Russian).
8. Spasybo-Fatyeyeva I, 'Korporatyvna vlasnist' *Suchasni problemy pryvatnoho prava: zbirnyk naukovykh prats prysviachenykh 80-i richnytsi z Dnia narodzhennia Yaroslavny Mykhailivny Shevchenko* (Kuznetsova N, Stefanchuk R red, Asotsiatsiia tsyvilistiv Ukrainy 2012) 291–315 (in Ukrainian).
9. Spasybo-Fatyeyeva I, 'Poniattia maina, mainovykh ta korporatyvnykh prav yak ob'ektiv prava vlasnosti' (2004) 5 *Visnyk komertsii prava* 9–18 (in Ukrainian).
10. Spasybo-Fatyeyeva I, 'Transformery vlasnosti v indyvidualno-suspilnomu aspekti' (2006) 1 *Visnyk APNU* 91–9 (in Ukrainian).
11. Spasybo-Fatyeyeva I, 'Zahalnyi ohliad rozuminnia poniattia prava ochikuvannia ta yoho znachennia dlia zakhystu mainovykh prav osib' v *Pravomirni ochikuvannia: zbirnyk statei* (Spasybo-Fatyeyeva I red, EKUS 2020) 137–46 (in Ukrainian).

Conference papers

12. Spasybo-Fatyeyeva I, 'Deiaki sposterezhennia za zminyamy instytutu prava vlasnosti' v *Aktualni problemy yurydychnoi nauky: zbirnyk tez Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii "Dvanadtsiati osinni yurydychni chytannia"*. *Chastyna druha* (Khmelnitskyi universytet upravlinnia ta prava 2013) 138–40 (in Ukrainian).
13. Spasybo-Fatyeyeva I, 'Pravo na vilne vyslovlennia pohliadiv v korporatokratychnomu suspilstvi' v *Dev'iaty yurydychni dysputy z aktualnykh problem pryvatnoho prava, prysviacheni pam'iaty Ye. V. Vaskovskoho: materialy Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii* (Kanzafarova I red, Astroprint 2019) 60–5 (in Ukrainian).
14. Spasybo-Fatyeyeva I, 'Reformuvannia vidnosyn vlasnosti na suchasnomu etapi rozvytku prava Ukrainy' v *Materialy II Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii studentiv ta aspirantiv "Problemni pytannia tsyvilnoho ta hospodarskoho prava"* (Kharkiv) 8–11 (in Ukrainian).

Websites

15. Grignon, 'Money as Debt' <https://www.socioeco.org/bdf_fiche-video-4_en.html> (accessed: 31.05.2021) (in English).
16. 'Bol'shaja igra na ponizhenie kripty. Mehanizm finansovoj katastrofy' <<https://habr.com/ru/post/538198>> (accessed: 31.05.2021) (in English).
17. 'Kak innovacii izmenjat bankovskuju otrasl' Rossii' (*RBK. Trendy*) <<https://trends.rbc.ru/trends/innovation/5d63fd8f9a7947e067daea90>> (accessed: 31.05.2021) (in English).
18. 'Kitajskij milliarder postroil v podarok odnosel'chanam 258 roskoshnyh vill, no iz-za zhadnosti tam nikto ne zhivet' (*Novosti v fotografijah*) <<https://bigpicture.ru/milliarder-postroil-v-podarok-odnoselchanam-258-roskoshnyx-vill-no-iz-za-zhadnosti-tam-nikto-ne-zhivet>> (accessed: 31.05.2021) (in Russian).

VIEWS ON THE GROUNDS OF REVIEWING
THE OWNERSHIP DOCTRINE

ABSTRACT. Property is a defining category for economics, social sciences, law. The attitude to it is expressed in philosophy, religion, in the field of culture and in other views. Legal regulation of property is important for each individual and society as a whole. There is a connection between legal regulation not only with the economy of a certain country in a certain period, but also with the global economy and legal relations that are developing in the world. From time to time the legislation needs to be reformed, the legal regulation is changed – first at the mini level due to some changes in the Civil Code and laws, the formation of legal positions of the Supreme Court, to update the basic law, which embodies the rules governing property relations – the Civil Code. Such changes must be based on a clear and well-thought-out doctrine, without which adequate legal regulation in a renewed social environment is not possible. This doctrine should reflect significant changes in property rights in recent times and relating to the objects of property rights, the scope of this right, strengthening the role of state regulators, the motivation of the person who becomes the owner of certain property, which also depends on many changes in legal relations of civil turnover, services, etc.

KEYWORDS: property rights; objects; private property; public property; scope of property rights; ownership doctrine.